

Проф. др. ДРАГОЈЕ ЖИВКОВИЋ

ПРИЛОГ ПИТАЊУ РАЗВОЈА ЦРНОГОРСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

(Неке карактеристике најновије фазе)

У најновије вријеме дошло је до неминовне поларизације црногорских историчара на двије оријентације. Оне су резултирале из сукоба око третмана црногорског народносног одређења. У основи тога сукоба леже два непомирљива идеолошка и научно-методолошка схватања. Једно од њих је грађанско, традиционалистичко, које третира црногорску прошлост као историју подручја, територије, регије „српског“ народа у Црној Гори.¹ Друго је утемељено на критичком одређењу према историографском опусу о Црној Гори, из којег произлази да никако није у питању историја простора, регије, територије, већ историја народа који је током хиљадугодишњег развитака изборио сопствени ентитет, своје историјско биће.

Идеолошки и научно-методолошки спор о којему је ријеч узео је такве размјере да га није могуће превазићи никаквим средњим, компромисним рјешењем. Протагочисти традиционалистичке историографије не уважавају научне аргументе својих критичара, већ облицима притиска, бројном надмоћношћу, монополистичком позицијом, дакле ваннаучним средствима, чине све да их онемогуће, угуше. Поборници новог савременог схватања у погледу научне обраде супротстављају се тим облицима дискриминације колико је то у њиховој моћи.

Намјера ми је стога да у овој прилици подсјетим на главне чињенице, на узроке који карактеришу најновију поларизацију у црногорској историографији, на оне рефлексије које дају основни печат текућим споровима и детерминишу развитака најновије фазе.

Наступио је развојни тренутак кад би проблем националног ентитета Црногораца требало да се постави у жижку научног интересовања историчара. Апострофирао сам то у писменој форми на проширеној сједници Комисије за историју ЦК Црне Горе на проширеној сједници Комисије за историју СК Црне Горе крајем априла 1984. године^{1а} и недавно на скупу о стању, улози и задацима науке у Црној Гори. На овом посљедњем састанку сам, између осталог, подвукао како „с пуном одговорношћу изјављујем да неће бити помака, правог научног закорачаја у црногорској историографији, док се научно не расправи црногорско национално питање“².

Зашто се питање научне обраде црногорског националног идентитета поставља превасходним, незаобилазним? Из простог разлога што је оно својом суштином идеолошко и научно-методолошко питање. Латентни спор међу црногорским историчарима у нераскидивој је вези с тим питањем. Од односа према њему зависи приступ изучавању црногорске историје, сваком њеном сегменту, било којем од њених поглавља, изради њене синтезе. Наглашено идеолошку и сљедствено томе научно-методолошку димензију оно је добило зато што су присутна два дијаметрално супротна става, двије оријентације у погледу изучавања црногорског народносног питања. Једна од њих је традиционалистичка, у чијој основи лежи емпиријски став: да су Црногорци дио „српског“ народа настањеног у Црној Гори, односно да је укупна њихова историја до најновијег времена само дио српске историје. Консеквентно томе, цјелокупно историјско дјело о Црној Гори саздано је на тој унапријед датој претпоставци. У историјским обрадама једноставно се пошло од тврдње да је то тако, у чију тачност се није смјело сумњати³.

Насупрот грађанско-позитивистичкој опсервацији, у социјалистичкој епоси се зачињала и постепено испољавала критичка мисао и невјерица у истинитост поставке о Црногорцима као „Србима“. Први пут од њеног настанка, црногорској историографији је не тако давно (1968) постављено право питање: Откуд давнашње име *црногорски народ*, ако има „српску“ историју?

Требало је релативно доста времена да се спозна црвена нит, која је показивала да су историјски слојеви за које се вјеровало да носе поуздану аргументацију о Црногорцима као „Србима“ само митски наноси, продуковане и репродуковане историјске заблуде, које су, истини за вољу, у своје вријеме имале сопствену идеолошку и политичку вриједност, али не и садржинску заснованост. Становиште о којему је ријеч једино се базирало на православној односно српско-православној компоненти, која је била повезивања српског и црногорског народа као припадника те конфесије. Наиме, Црногорци су, дијелом, по вјерској основи још од 1219. године, фактички, а од обнове Пећке патријаршије на овамо, само формално, канонски, били подређени том вјерском средишту, синонимно поистовјећеном с легитимним представником „срп-

ске“ цркве у доменима њене јурисдикције. Грађанска историографија је све друге постулате (етно-историјске, политичке, друштвено-економске, социопсихолошке, културне и друге), од којих је било саткано црногорско народно биће, једноставно занемарила и ставила на споредни колосијек.

Тек након што су критичким проучавањем историјске литературе о укупној црногорској прошлости поборници нове оријентације утврдили поменуте чињенице, могли су основано да заснују став да су Црногорци самосвојан историјски народ, са дубоким и далеким народносним коријенима, да имају сопствену историју, која никако не може бити дио неке друге, па ни српске историје, иако је у прошлости било доста нити које су српски и црногорски народ повезивале, али не мање и оних које су их дијелиле, у смислу да је сваки од њих морао да се осјећа свој на својему, како би могао да се препозна по ономе што је његово, што га је чинило историјским народом.

Овакво полазиште о црногорском народу настављачи традиционалистичке историографије априористички одбацују, недоступно бранећи наслијеђено гледиште о Црногорцима као „Србима“. Њима насупрот, приврженици критичког одређења сматрају да је грађанска наука, у погледу научне аргументације на којој темељи своје становиште, потпуно затајила. Неспорно, и данас још присутна идеолошка свијест о Црногорцима као „Србима“, која је црногорском народу у једном дугом процесу утискивана споља систематском индоктринацијом, изгубила је своју вриједност и смисао, јер за њено вјештачко одржавање више не постоје вјерско-политички разлози на које се ослањала у дореволуционарном периоду.

Сада те наносе ваља научно испитивати и утврдити шта Црногорце чини народом за себе и по себи, како би у данашње социјалистичко вријеме било јасно препознатљиво оно што су они уградили у ризницу општих југословенских вриједности, најприје у домаћим, а потом и у ширим релацијама, уколико је то што су створили таквог значаја да превазилази границе уже народносне средине.

Ма колико били уопштени, наведени разлози довољно јасно показују да је потребно приступити тимском раду на изради пројекта о изучавању ентитета и историјског континуитета црногорског народног бића. Док се то питање научно не расправи, није могуће превазићи два антагонистичка идеолошка и научно-методолошка става, који се рефлектују на изучавање свих питања из црногорске историје. Од друштва се стога тражи да подупре иницијативу о изради дјела о црногорској нацији, тиме што ће подстакнути ангажман заинтересованих да на томе раде, уз обезбјеђење потребних услова за остварење једног таквог капиталног подухвата.

Изложено недвосмислено показује да је постојање двају поларизованих идеолошких и научно-методолошких ставова о црно-

горском народносном питању заиста незаобилазна историјска стварност.

У основи демократских принципа и права на слободно изношење научних увјерења лежи порука да треба предузети све мјере, неопходне за превазилажење нерашчишћеног научног спора, битне ознаке у најновијој фази развоја црногорске историографије.

Да апострофирани спор у савременој црногорској историографији не би био налик на спекулативну конструкцију, нужно је у једној синтетизованој комуникацији осврнути се на његове узроке и, с тим у вези, на основне карактеристике најновије фазе развоја историјске науке у Црној Гори.

До првог јавног конфронтирања научно-идеолошких ставова око црногорског народносног питања дошло је на скупу организованом на тему: *Црногорска национална култура и путеви њеног развоја*, одржаном у Титограду 29—30. јануара 1968. године. Иступ Радоја Радојевића на њему изненађујеће је дјеловао на све учеснике. Он је упозорио црногорске културне, јавне и научне раднике који су, претежном већином, у својим излагањима потенцирали „двовалентност“ црногорске националне културе и наводно подједнака права црногорског и српског народа у погледу баштинског односа према њој, на некритички однос према тој проблематици, износећи мисао да црногорски народ има свој културно-историјски континуитет и дубоко укоријењени народносни идентитет⁴.

Његово излагање изазвало је, с једне стране, буру негодовања већине присутних, док је, с друге, осталом броју људи руковођених тежњом за научном објекцијом отворило очи и подстакло их да с појачаним интересовањем и критичким односом прилазе изучавању црногорске народне прошлости.

Тим догађајем је тек наговијештена поларизација међу научницима у односу на приступ изучавању црногорског народног бића, која ће убрзо добити и шири јавни израз. Први пут у историји црногорске историографије било је стављено под критичку лупу схватања о народносној припадности Црногораца.

У име овјешталих „научних истина“ о црногорском бићу предузети су кораци да се „обезвриједи“ тврдња о историјском континуитету Црногораца. Такав је био смисао једног написа, којим се жељело наводно „неуке“ људе заинтересоване за изучавање црногорске прошлости упозорити на некакве „јеретичке“ идеје које изазивају неповјерење према резултатима историјске науке. У улози „најпозванијег“ човјека да брани традиционалистичка схватања, др Димо Вујовић је у *Побједи* средином 1970. године објавио чланак у два наставка под насловом: *О неким неправилним приступима црногорском националном питању*. Тим својим текстом је желио да прекрати сваку дискусију у вези с бављењем том проблематиком, мислећи да је то у искључивој компетенцији историчара, настављаача старог учења.⁵

Тим својим иступом Вујовић је изазвао логичко реаговање научних и јавних радника, који су оцијенили да је његов приступ црногорском националном питању у поменутом напису идеолошка обланда грађанског концепта, да је неисторијски, научно не-одржив. Руководен тим побудама, др Павле Мијовић му је одговорио чланком: *О методу у расправљању о црногорском националном питању*. Из Мијовићевог чланка јавност је могла да се обавијести о преслојености црногорског националног бића митским наносима, који замагљују националну свијест Црногораца, доказивањем да они не припадају себи, већ да су дио другог сродног народа⁶.

Логиком борбе супротности, питање зачетог спора све је више доспијевало у центар пажње, побуђивало интересовање јавних и научних радника, мотивишући их да му посвете дио својих научних преокупација. Све се више испољавал потреба, не само критичког преиспитивања тог проблема, већ и валоризације укупне историографске литературе о Црној Гори. Али, с друге стране, настављачи наслијеђене историографије, окупљени претежним дијелом око Историјског института или запослени у тој установи, покушавају да критичка схватања и захтјеве за валоризацијом историјских слојева црногорске прошлости прогласе ненаучним, немериторним, друштвено штетним.

Такви ставови дошли су до израза поводом критичког осврта на књигу др Новице Ракочевића *Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918* (Цетиње 1969), у којој аутор децидно подвлачи да су Црногорци по народности Срби. Простор за дискусију о националној компоненти у поменутој књизи пружије лист *Овдје* (бројеви: јуни—новембар 1970). На бази те полемике научна и друга јавност могла је да процијени, ако не ништа друго, оно бар да је на помолу озбиљан научно-методолошки и идеолошки спор у вези с црногорским народносним питањем, на које ће историјска наука морати да пружи свој одговор.

Нови подстицај за развој критичке научне мисли у погледу укупне валоризације црногорског културног и научног наслеђа дала је *Платформа о развоју црногорске културе*, коју је донио ЦК СК Црне Горе крајем 1970. године. Тим документом је, поред осталог, наглашена потреба претресања фонда укупног културног наслеђа, како би се научно утврдило које је то вриједности створило црногорско друштво током својег многовјековног развоја, до које мјере су те тековине аутентичне и у којим се то садржајима црногорска култура прожимала са осталим (и којима) културама југословенских народа.

Баш онда кад је тај процес правио прве кораке, дошло је до извјесног успоравања самоуправних демократских интенција у земљи, избијањем ексцесних националистичких диверзија у неким срединама изван Црне Горе. То је имало одраза и довело до привременог застоја позитивних кретања и у култури Црне Горе.

Међутим, то није дуго потрајало. Са 1974. годином почињу нови тонови. Донијела их је појава књиге Сава Брковића *О постанку и развоју црногорске нације* (Титоград 1974). Том књигом се први пут у једном обимнијем дјелу нашао под ударом, макар само у народносној димензији, историографски опус о Црној Гори. Иако на страницама те књиге није било могуће дати научне одговоре на сва питања о ентитету и континуитету Црногораца, Брковић је, схватањем суштине, инстинктом и смислом за ослушкивање револуционарних пулсација, указао на многе чворне тачке процеса развитка црногорског друштва од ранофеудалне епохе до најновијег доба. У основи он је успио да докаже да је црногорски народ сам створио своју историју, разумије се, не изоловано, већ у склопу ширих друштвено-историјских координата, у интерференцији с другим народима. Књига је изазвала негативна кулоарска реаговања међу настављачима традиционалистичке историографије. Било је и неких маргиналних, ефемерних приказа. Међутим, права је штета што није дошло до научног дијалога о питањима која су у књизи покренута.

На фронту између двију идеолошких и научно-методолошких оријентација у односу на третман црногорске прошлости настало је опет кратко затишје од двије године. Сзака од страна је, у међувремену, дјеловала у својем правцу. Присталице нове оријентације испитују постојеће слојеве историјске литературе која се односи на све минуле епохе. Током тога рада постајало је све очевидније да је обимно историјско дјело о Црној Гори продукт позитивистичког историографског концепта, због чега га је нужно подврћи критичкој валоризацији. На то је указао и тадашњи предсједник ЦК СК Црне Горе, Веселин Ђурановић, у својеврсном предговору уз јубиларни број *Стварања* поводом 30-годишњице излажења под насловом *Нова културна ситуација — нови задаци*.⁷

Од тог тренутка добијају замах нови научни резони. Средином 1977. године објављена је у *Стварању* научна критика вишетомне *Историје Црне Горе* (прва књига изишла из штампе 1967, а трећа уједно и посљедња 1975), под насловом *Најновија историја црногорског народа* (у броју 6. за поменути годину). Тај догађај је имао снажног утицаја у смислу заоштравања већ поларизованих гледишта у погледу изучавања црногорске прошлости. У тој критици се посебно подцртава да је поменута едисија писана у грађанско-позитивистичком контексту, због чега је морало доћи до крупних промашаја у формулисању закључака за најважније процесе и токове развитка црногорског народа у прошлости.

Ова критика је узбуркала духове у редовима настављача старе науке у Црној Гори и Србији. Умјесто да се, тим поводом (кад то није учињено много раније), организују научни скупови и приступи преиспитивању историјских садржаја унесених у објављене томове (три књиге у четири тома) *Историје Црне Горе*, што је било за очекивати, настало је затишје које је трајало 14 мјесеци. Иза

протека тог временског интервала појавио се у *Југословенском историјском часопису* (ЈИЧ) за 1977. годину (1—2) који је с великим закашњењем (крајем августа 1978) донио одговор групе аутора чији су текстови критиковани у *Историји Црне Горе*, у којему се априористички одбацују све критичке примједбе, посебно оне које поентирају посрбљавање црногорске историје од раног средњег вијека па даље. На ту опоненцију аутор критичке анализе политичких текстова у *Историји Црне Горе* одговорио је право-времено текстом *Колико сам био у праву кад сам критиковао „Историју Црне Горе“*. Редакција ЈИЧ-а се прилично мучила док је нашла модалитет да спријечи излагање поменутог одговора на опоненцију. У међувремену док је код себе држала рукопис (преко двије године) Редакција је успјела да посредством Издавачког савјета верификује правилник, којим је помоћу погодних „рецензента“ оспорено публикување реплике, на коју је писац имао законско право⁸.

Ипак, процес спора који је све више удаљавао два поларизована става у црногорској историографији повремено је варнички и неке његове рефлексије доспијевале су у јавност. Аутор поменуте критике *Историје Црне Горе* иступио је с рефератима на два значајна научна скупа организована 1977. године. На првом од њих, одржаном на Цетињу поводом 50-годишњице излагања *Записа — Историјских записа*, иступио је с рефератом *Записи — Историјски записи и научна методологија*, у којему указује на научно-методолошке и идеолошке слабости те едиције и на општа заостајања у црногорској историографији. У другом пак реферату, саопштеном у децембру 1977. године у Никшићу на научном скупу организованом поводом 40-годишњице долажења Јосипа Броза Тита на чело КПЈ, референт је, у друкчијем контексту, такође покренуо методолошка питања у црногорској историографији⁹.

У двама поменутим рефератима стављен је нагласак на то да је црногорски народ од почетка раног средњег вијека изграђивао своје особености, које су утирале пут његовом даљем развоју и историјском континуитету. Управо због тога су настављачи старе науке нашли начин да онемогуће њихово излагање.

То је био само један од знакова, који асоцира на традиционалистичке отпоре покретању научне расправе о црногорском националном бићу. Ти отпори су се почели испољавати кроз разне вентиле.

Нов изазов поменутим отпорима била је иницијатива Предсједништва ЦАНУ, покренута 1977. године, да се одржи научни скуп у Академијиној организацији на тему *Национално питање у теорији и пракси КПЈ/СКЈ*, чија је подтема требало да буде *Црногорско национално питање*. С тим у вези упућени су позиви заинтересованим учесницима, који би могли да дају свој допринос расправи. Ако не друго, организатор је могао очекивати да ће тај

скуп унијети одређена нова сазнања у погледу расвјетљавања у погледу идеолошког и научно-методолошког конфликта, што би допринијело утврђивању истраживачких оквира у погледу приступа изучавању црногорског националног ентитета.

На жалост, тај изузетно важни научни скуп није одржан. Тешко је утврдити праве разлоге који су на то утицали. Стога остајемо код оног што се о њему официјелно бележи. Тако је било најприје јављено пријављеним референтима (међу којима сам био и ја), како се то види из циркуларног писма од 28. IV 1978. године, да се скуп (оквирно договорен у првој поливини те године) одлаже „због неких других неодложних обавеза како организатора, тако и појединих учесника, чије су теме прихваћене“. О томе скупу се још једном расправљало на сједници Предсједништва Академије (20. IX 1978), па је поново одложено његово одржавање за прољеће 1979, с образложењем „да трећа тематска област, тј. црногорско национално питање није довољно обухваћено пријављеним темама“ (распис од 27. IX 1978). Коначно, од скупа се фактички одустало.

Независно од мотива који су довели до анулирања одлуке о одржавању поменутог научног скупа у ЦАНУ, извјесно је да је њоме нанесена штета нашој историјској науци. То тим прије што не треба сумњати у то да је сваки од пријављених референата сигурно желио да из својег угла посматрања, валоризацијом познатих или доношењем нових чињеница да допринос кристализацији спора. Независно од тога што се у том тренутку није могло рачунати на комплексно, квалитетно ново разрјешење присутних неслагања, јер је било прерано очекивати такав напредак, ипак се могло рачунати на корисне приједлоге и сутестије научно-методолошке природе, што би већ значило својеврсни помак.

Како до научне расправе о црногорској нацији није дошло (1978—79. године), протагонисти третирања тога питања на традиционалистички начин главну пажњу су посветили припремању терена за настављање са излагањем обустављене *Историје Црне Горе*. У улози чланова расформиране Редакције или ангажмана по другом основу, присталице довршавања те антинационалне едиције су на разне начине реаговали због заустављања њеног даљег излагања. Између осталих, навођен је и разлог да о њој није вођена јавна расправа на научном нивоу. Међутим, јасно је да је то било у рукама Редакције и њених механизма. Од појаве прве књиге 1967. године до излагања првог тома треће књиге 1975. године било је доста времена и простора да се о тој едицији научно разговара. Суштина је пак у нечем другом. Требало је пожурити да се дјело доведе до краја, а научна критика нека о њему *post festum* изриче судове. Ако је Редакција, с друге стране, била незадовољна одлуком о обустављању, могла је и накнадно да покрене научну расправу у часописима и другим публикацијама ЦАНУ и Историјског института. Умјесто тога, њен глав-

ни актер др Димо Вујовић се жалио да је био „нерегуларан“ поступак у погледу њеног обустављања¹⁰.

Очевидно да с научне тачке гледишта разлози заговарача расформиране Редакције обустављене *Историје Црне Горе* нијесу прихватљиви. Кад узрије тренутак за формирање нове Редакције, сигурно је да ће морати све започети изнова. За приступање раду на новом пројекту историје црногорског народа услови, међутим, још нијесу створени. Они ће бити испуњени онда кад се научно расправи спор о црногорском народносном питању и изврши валоризација историографских научних садржаја о Црној Гори. Како сад ствари стоје, то није тако близу.

Логика развоја догађаја у црногорској историографији упућује на таква размишљања. На до сада најбољи могући начин било је постављено питање стања у црногорској историјској науци, у расправи коју је о њој водила 38. сједница Предсједништва ЦК СК Црне Горе с краја 1979. године. Повод за ту расправу био је разговор о пројекту историје СК Црне Горе. На тој сједници је оцијењено да је историја Савеза комуниста недјелјиви дио цјеловите историје црногорског народа. Без добро обрађене опште, указано је на том скупу, не може бити ни научно фундиране историје СК Црне Горе, као њеног сегмента. У том смислу били су донесени закључци и препоруке.¹¹

Одговорне научне институције (ЦАНУ и Историјски институт) су се, међутим, оглушиле о одлуке овог важног скупа. У објема кућама (прве уколико је ријеч о историји) у односу на идеолошка и научно-методолошка полазишта у погледу остваривања програмских задатака настављено је на стари начин. Један од израза незадовољства што није прихваћено гледиште, од стране друштвених чинилаца, да се у историографији настави утртним стазама је и сагласност историјских институција Црне Горе да се приступи писању *Историје српског народа*, у коју ће бити уграђена сва црногорска историја. Познато је, штавише, да су писци неких поглавља у тој едицији црногорски историчари.¹²

Протагонисти грађанске историографије су и на други начин изражавали своје негодовање. Др Димо Вујовић је у ревији *Овдје* (број за август—септембар 1978) објавио критику на историјски текст у енциклопедијској јединици *Црногорци*, који је за *Опћу енциклопедију* (1977, 2, 138—146) написао Саво Брковић, с поентом да би садржај те „натукнице“ требало подвести под надредницу *Црна Гора*. Уз неке критичке примједбе, које стварају привид истине, Вујовић је, инсистирајући на поменутом наслову, јасно ставио до знања да је непопустљив кад је у питању традиционалистичко схватање о црногорском народном одређењу. Основне ставове изнесене у листу *Овдје* он је у друкчијем контексту парафразирао у *ЈИЧ*-у за 1979. годину (3—4, 134—149).

На интенцију о утамничењу критичке мисли о црногорској прошлости осврнуо се и тадашњи предсједник Предсједништва Црне Горе, Вељко Милатовић, у једном напису објављеном у *По-*

бједи почетком 1981. године (31. јануара). Стављајући замјерке традиционалистичком третману црногорске историје, он пише: „Ми смо 15 година толерисали да нам се пише историја Црне Горе са погрешних концепција и на крају смо се одлучили да то измијенимо. То је била политичка одлука (мисли на 38. сједницу Предсједништва ЦК СК Црне Горе — Д. Ж.). Послије кад су неки појединци хтјели да нам помогну и да нас у томе подрже, оставили смо их саме, били смо равнодушни према томе што су добијали етикете са разних страна, па и из наших средина. На неки начин несвјесно смо подржавали метод етикетирања, толерисали га. Значи, морамо у том погледу, чини ми се, да унесемо у организацију СК такву праксу и схватање потребе да се баве питањима културе, идеологијеи идеолошког конкретног струјања и манифестација тог струјања, да им је то посао као и други из спровођења политике СК“.

У пројцирању програмских задатака и методологије рада у установама које се баве изучавањем историје (Одјељење друштвених наука ЦАНУ, Историјски институт) се, међутим, ни даље ништа не мијења. Настављачи превазиђене науке на погрешан начин продукују своје историјске текстове. Нове теме и нови проблеми обрађују се у ослонцу на грађанско-позитивистички методолошки концепт, изузимајући поједине радове из историје радничког покрета и КПЈ, односно НОР-а и социјалистичке револуције.

Рефлексије таквог односа дошле су до израза приликом појаве књиге Шпира Кулишића *О етногенези Црногораца* (Титоград 1980). Међу присталицама традиционалистичке науке та књига је изазвала оштра реаговања, стога што су у њој подвргнути објективној научној критици резултати цвијићевске етнографске школе о Црној Гори. У редовима не само историчара и етнолога већ и стручњака других друштвених наука појава те књиге наишла је на осуду, сем код неколицине научних радника који су о њој углавном афирмативно писали. Требало је стога што прије наћи погодан начин да се то дјело научно „обезвриједи“ и једном за свагда стане на пут онима који критикују „трајно“ утврђене „истине“ о Црногорцима као „српском“ народу у Црној Гори.

Изразећи у сусрет присталицама таквих настојања, Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, односно његова Секција за културу прихватила се организовања скупа, најприје замишљеног као расправа о Кулишићевој књизи, а послије извјесних примједба са преформулисаним насловом *О етногенези Црногораца и марксистичком одређењу нације*. И онда кад је скуп организован (јун 1981) као и данас била је јасна намјера организатора да се изрежира осуда појаве поменуте књиге. На скупу, којему је присуствовало стотинак људи, изнијето је двадесетак саопштења и више дискусионих осврта. Доминантна већина учесника се, углавном емотивно, без аргумената, оградилa од Кулишићеве расправе. Ишло се на плебисцитарни став већине да се књига анатемисхе.

Ипак, циљ није постигнут, мада је већина „критичара“ публикацији предвиђала ломачу. Како је било и неколико објективних позитивних одређења према поменутој расправи, одлучено је да се материјал саопштен на скупу објави (Пракса, 4, 1981) и стави на пробу времена.

При садашњем стању ствари, нема изгледа да се идеолошки и научни спор у црногорској историографији превазиђе. Два диференцирана гледишта су у позиционом рату, али и неравноправном положају. Држећи јака упоришта (ЦАНУ, Историјски институт и још неке установе) настављачи традиционалистичке историографије још увијек успјешно спроводе ембарго над изношењем научних увјерења поборника нове оријентације. Ови други не могу да публикују своје радове у историјским гласилима, јер свугдје наилазе на затворена врата редакција, које су запосјели њихови опоненти, не пропуштајући објављивање ниједног текста, који није у складу са њиховим третманом црногорске историје. Нема сумње, и то је један од значјних индикатора који упозорава на чијој је страни истина.

У видно поље научног интересовања су од недавно доспјели и уџбеници историје, који су у употреби у црногорским основним школама и школама средњег усмјереног образовања. На потребу њиховог научно-стручног валоризовања и садржинске прераде указао је Саво Брковић успјелом критичком анализом. По себи се разумије да би уџбеници историје намијењени поменутим школама требало да представљају израз најновијих научних достигнућа у историографији, научних иновација. На жалост, далеко су од таквог досега. Штавише, њихови садржаји показују да се нијесу ишчаурили из љуштуре грађанске науке, која им још увијек фиксира научно-стручни и дидактичко-педагошки оквир. Брковић је то показао на примјеру уџбеника историје V, VI, VII и VIII разреда основне школе и I и II разреда школе средњег усмјереног образовања¹³.

На Брковићеву критику уџбеника историје реаговала је колективно потписаним текстом група одговорних људи за њихову употребу, у коју су укључени аутори, рецензенти, стручно-педагошки савјетници и на други начин ангажовани школски људи. Већ у уводном тексту опоненције на Брковићеву критику направили су себи лошу услугу тиме што су покушали да му порекну квалификованост за критичко оцјењивање поменутих уџбеника¹⁴. Били су увјерени да је то угао из којег ће „одбранити“ заиста недопустиве мањкавости које претежу у поменутих уџбеницима.

Таквом својом опоненцијом они су приказивачу Брковићу само пружили нову прилику да им додатним аргументима покаже изваннаучни смисао одбранаштва, патентирану импровизацију и гомилу ненаучних садржаја уграђених у назначене уџбенике историје.

Својим одговором на коауторски текст опонената, Брковић је показао да дидактичко-методска и педагошка димензија уџбеника

историје постаје најмање спорна тамо гдје су програмски садржаји научно засновани. Његова суптилна анализа добро ситуира поставку да се мањкавости које пресежу над употребљивим штивом у критикованим уџбеницима не могу надомјестити и заштитити плебисцитарним судом хомогене гомиле опонената¹⁵.

Поларизована гледишта у црногорској историографији дошла су до израза и у енциклопедијским текстовима, који третирају биће црногорског народа, првенствено у другом издању *Енциклопедије Југославије* (ЕЈ), популарно назване *Југославика*. У другој и трећој свесци поменутог издања, уз преношење старих, или на стари начин дорађених енциклопедијских јединица из првог издања те едиције, појавило се и неколико нових обрада, које се могу сматрати запаженим напретком у погледу продирања у свијет научних истина о неким дјеловима прошлости црногорског народа и о комплексу његових најважнијих духовних потенцијала, који му утискују печат историјског народа. Заврјеђују пажњу да се помену најважније од тих јединица: *Цетиње, Историја* (ЕЈ, II, 2, 661, 622—623), затим етноним *Црногорци* (ЕЈ, II, 3, 58)¹⁶, *Језик* (дјелимично) (ЕЈ, II, 3, 58—61)¹⁷, *Досељавање Словена у Дукљу* (ЕЈ, II, 3, 66—74)¹⁸ и даље јединице из културне историје: *Књижевност* (ЕЈ, II, 3, 128—133), *Ликовне умјетности* (ЕЈ, II, 3, 133—139), *Музика* (ЕЈ, II, 3, 141—144), *Филм* (ЕЈ, II, 3, 144—145). На нови начин обрађена енциклопедијска јединица *Митрополија црногорско-приморска* (ЕЈ, II, 3, 148—150)¹⁹ посебно је запажена.

У поменутом лексикографском издању, истина, има и других текстова, који садрже нове податке, обрађене савременим научним методом, о црногорској прошлости. Кад се уз то зна да су тек обрађена прва три слова абецедe у поменутој едицији, преостало је још много тога да се каже, што ће надоградити већ у знатној мјери ревидиране обраде из историје и укупне прошлости црногорског народа.

Због присуства крупних, нерашчишћених питања у историјској науци, живот намеће потребу да се разговара о значајним темама и поглављима из црногорске историје. С тим у вези, крајем априла 1984. године одржана је већ поменута сједница Комисије за историју СК Црне Горе у проширеном саставу. На дневном реду било је неколико реферата о темама које су имплицирале ширу стручну и научну размјену мишљења. Неслагања око проблема уједињења Црне Горе и Србије и оцјенe ситуације у којој се наша Црна Гора 1918. године поново су дошле до израза. Опет се показало да присутне конфронтације мишљења о тим проблемима одиста није могуће елиминисати, док се научно не расправи историјски статус црногорског народног бића.

Скоро годину дана након поменутог скупа, прецизније 4. и 5. априла 1985. у организацији ЦАНУ и Универзитета „Велко Влаховић“ одржан је научни скуп *Стање, улога и развој науке у Црној Гори*, на којему је поново актуелизиран опор у погледу позиције,

статуса и даљих програмских задатака црногорске историографије и њеног мјеста у групацији сродних наука. Докуменат о историјским наукама, презентиран скупу, у погледу оцјене стања и приједлога смјерница даљег развоја, садржавао је и низ изваннаучних констатација и порука, због чега је критикован и био неприхватљив као програмска основа за рад у области историје у наредном периоду.

У облику кратког осврта, било је нужно дати кондензован преглед најважнијих појава, које карактеришу односе у црногорској историографији у последњих скоро двадесетак година, заправо у њеној најновијој фази.

Изложено довољно јасно упућује на суштину спора између двију оријентација у погледу третмана црногорске историје. Идеолошко диференцирање се поередно одражава на двојаки методолошки приступ научном осмишљавању историјских садржаја.

Кад се спозна суштина поменутих размимоилажења, није тешко уочити побуде које су инспирисале и покренуле писање *Историје Црне Горе*, која је морала бити обустављена баш зато што је негирала црногорски народ као континуирано историјско биће и тиме, суштински, фалсификовала његову прошлост. На први поглед могао би да изгледа небитан назив те историје. Међутим, није тако. Суштина спора међу двијема оријентацијама у црногорској историографији управо је у томе што то наизглед неважно питање наслова дјела имплицитно изражава суштину. Наиме, исувише је крупна разлика у томе: јесмо ли црногорски народ с аутентичним (до мјере до које се то може бити) историјским развитком, што би морало да се искаже и у наслову његове историје као историје црногорског народа, како то мисле присталице критичког гледишта, или смо само дио „српског“ народа у Црној Гори који има историју територије, што се назначавало и у називу као историја Црне Горе (случај са обустављеном), како то тврде настављачи традиционалистичке науке. Разлика је квалитативне природе и по томе што историчари двају поменутих полова из истог изворног материјала извлаче потпуно различите закључке.

Наведене карактеристике дају основни печат најновијој развојној фази црногорске историографије.

НАПОМЕНЕ

¹ Црногорски историчари, сем појединаца, изузетак су у свијету по томе што доказују да народ из којег потичу не постоји.

^{1a} На поменутом скупу разматрана су три реферата значајна за разрјешавање неких дилема у вези с писањем историје СК Црне Горе. Ипак, први од њих: о уједињењу Црне Гође и Србије 1918. године, чији је аутор Милија Станишић, изазвао је живу расправу. Станишић је у том својем раду,

који је требало да се нађе на „средини“ између двају различитих третмана црногорске историје тог периода, објективно подупро ставове др Дима Вујовића, садржане у његовим књигама о тој проблематици, који су у основи ненаучни и неприхватљиви. Штавише, подударни су са зеленашким концептом националног одређења, према којему су Црногорци „најчистији“ „Срби“. Та тврдња је, међутим, без научне вриједности.

² На скупу *Стање, улога и развој науке у Црној Гори* прочитао сам писмено одређење о тој проблематици у саопштењу под насловом *Поводом документа „О развоју и проблемима историјске науке у Црној Гори“*.

³ Стара, традиционалистичка наука сматра „српство“ превасходном одредницом црногорског националног бића. Њени садашњи настављачи ни за јоту не одступају од тог крутог, научно незаснованог става. Додуше, они покушавају да нађу некакав „спој“ између садашњег националног статуса Црногораца и њихове историјске прошлости тиме што истичу неке „особености“ црногорског индивидуалитета најновијег времена. У томе виде чаробну „формулу“ да „српску“ етничку припадност Црногораца уприличе с авнојевским одлукама о рјешењу црногорског националног питања. Зато се у званичној платформи за скуп *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, између осталог, и препоручује да се утврди које су појаве „дјеловањем одсудно учиниле да се на стаблу црногорског народа црногорска грана развије у националну засебност“ (Елаборат Одбора за историјске науке Одјељења друштвених наука ЦАНУ, од 16. I 1984, 15). Дакле, и у том документу се полази од категоричне тврдње која, са становишта дијалектичког научног метода, нема вриједности, јер не види процесе, већ робује традиционалистичкој идеолошкој доктрини.

⁴ У својем излагању на поменутом скупу, као дискусант, Радоје Радојевић је подцртао: „Категорички одбијам, не само овдје него било гдје, да расправљам о томе да ли постоји или не постоји црногорска нација и национална култура. Сматрам да то ни у ком случају не може бити ни предмет расправе на овом скупу. Исто тако одбацујем као ненаучне, буржоаско-идеалистичке спекулације са ‘националним особеностима’, ‘индивидуалностима’ и сличним терминолошким заобилажењима, помоћу којих се жели продужити третман црногорске нације и националне културе у складу са старим буржоаско-националистичким и хегемонистичким интересима појединих друштвених групација у Југославији. Кад се општи појам ‘национална особеност’ која означава националне разлике међу нацијама уопште примјењује на Црногорце тако да се каже ‘црногорска национална особеност’ онда је очито да се иза тога крије тежња за индиректном негацијом црногорске нације. Таквим се поступком црногорско национално биће ограничава и своди на непотпуно изражене националне ‘особености’, ‘посебности’, ‘специфичности’ итд., на неке регионалне карактеристике по којима се Црногорци разликују од ‘матичне’ нације којој ‘припадају’ у ширем смислу. Смплицификације о ‘двонационалности’ црногорске културе имају исти смисао и не могу издржати ни најблажи научни критеријум. Ако се за једну једину националну културу у Југославији, или било гдје у свијету, не поставља проблем њеног ‘двонационалног’ карактера, зашто се то чини у односу на црногорску националну културу? Кад постоји нација постоји и национална култура као основни елемент националног бића, као неотуђиво културно наслеђе и богатство нације“ итд. (Радоје Радојевић, *Црногорска национална култура и путеви њеног развоја*, Титоград 1968, 40).

⁵ Вујовић је напао Радојевића и његове истомишљенике, називајући их „неукиим“ и „неквалификованим“ да расправљају о црногорској нацији. Већ у овом тексту он покушава да замјеном теза доведе читаоце у недоумицу, да им скрене пажњу с битног на небитно. Наиме, Вујовић изричито барата појмом „црногорска нација“, који као да нема никакве везе с појмом црногорски народ, иако је први појмовни израз само иновирани модалитет овог другог, који имплицира у себи и неке нове политичке и класно-економске чиниоце. Међутим, појам „црногорска нација“, изоловано посматран, боље му се уклапа у имагинарне теоријске спекулације. Стога каже да се о црногорској нацији тек може говорити с појавом грађанског друштва у Црној

Гори, јер је „нација творевина капиталистичког друштва. А ти „неуки“ аутори, констатује Вујовић, повезују црногорску нацију с „племенским“ друштвеним устројством. Да би оповргао њихове наводне тврдње које сам конструише, даље развија мисао да капиталистичка епоха у Црној Гори формацијски почиње тек у другој половини XIX вијека, да је настанак црногорске нације „омогућио тек каснији развитак Црне Горе, који се одвијао у врло специфичним условима, захваљујући којима је управо и дошло до формирања елемената црногорске националне индивидуалности. Да није било тих каснијих специфичних услова, посебности о којима је ријеч остале би само локалног карактера у оквиру једног већег националног организма“ (Др Димо Вујовић, *О неким неправилним приступима црногорском националном питању*, Побједа, 19. и 23. VII 1970). Завршна мисао овог цитата показује да је Вујовић Црногорце, по наредносној основи, сматрао Србима, који се тек по неким „особеностима“ од њих одвајају у другој половини XIX вијека, што је у контрадикцији с њиховим историјским народним бићем.

⁶ У својем одговору на два Вујовићева написа, Мијовић је, између осталог, подвукао: „... не може у истом контексту да тврди (мисли на Вујовића — Д. Ж.) како су се Црногорци оформили у нацију, на бази постојећих вјековима ствараних 'посебности српског народа у Црној Гори'. Ни једна се нација не ствара 'на бази посебности неког другог народа', него ваљда на бази посебности свог народа. Не може се говорити о постојању црногорске нације, ако се не признаје постојање црногорског народа, јер би иначе било илузорно истицати 'вјековно створане посебности'“. „Ово је“, пише даље Мијовић, „чворна тачка расправљања. Расплести је значи: или признати формирање црногорске нације на основу посебности постанка црногорског народа, или отворено рећи да црногорско питање не постоји, према томе, нема ни црногорске националности“ (Др Павле Мијовић, *О методу у расправљању о црногорском националном питању*, Побједа, 2. VIII 1970).

⁷ Ђурановић је сагледао тенденције које су објективно кочиле развитак црногорске културе у погледу исказивања њених правих вриједности, па је, уз остало, подвукао: „Међу разлоге који су утицали на представљено (ријеч је о декадентним тенденцијама — Д. Ж.) стање развоја културе у Црној Гори, свакако треба уврстити идејно нерашчишћени терен у погледу валоризације културног наслеђа и свега онога што је носила идеологија великосрпског национализма. Поражен на политичком плану у револуцији, великосрпски национализам је оставио дубоке коријене у сфери културе, у сфери свијести. То се нарочито показало у годинама снажног продора национализма у нашем друштво, па и Савезу комуниста, а што је озбиљно потхрањивало снаге контрареволуције. Идејне конфузије око тзв. заједничког културног наслеђа, појава својатања и патернализма, схватања о двонационалности културе... само су израз културне ситуације једног времена и једног стања идејне свијести у овом погледу“. Идентификујући неке чиниоце који су успоравали процес афирмације националне културе, Ђурановић је осјетио потребу да посебно нагласи: „Осим наведених, још два значајна разлога иду у прилог становишту о потреби активне идејно-политичке борбе Савеза комуниста и свих свјесних социјалистичких снага против националистичких тенденција и схватања. Прво процес вредновања културног наслеђа са марксистичких идејно-политичких позиција ни издалека није завршен. Чињеница да црногорски народ нема још своје научно и друштвено верификоване историје, сама за себе довољно говори. Ако се томе дода и чињеница да је грађанска историографија у вријеме постојања буржоаске монархистичке Југославије историју Црне Горе третирао са политичко-идејних позиција великосрпског национализма, не признајући националну индивидуалност Црногораца, већ је третирајући као дио историје Срба, односно српског народа у Црној Гори, онда валоризација културног наслеђа мора да се врши преко и кроз темељито преиспитивање грађанске историографије у свим питањима битним за сагледавање стварних токова историјског развоја“ (Веселин Ђурановић, *Нова културна ситуација — нови задаци*, Стварање, 10, 1976, 1329; 1336).

⁸ Своју реплику на одговор групе аутора послао сам Редакцији ЈИЧ-а већ 9. X 1978. године. Вријеме је пролазило, а да ништа нијесам знао о

судбини својег рукописа, осим да је благовремено примљен. Тек 7. III 1979. године, дакле након шест мјесеци, главни и одговорни уредник часописа, др Радован Самарџић, упутио ми је писмо сљедеће садржине: „Ваш одговор на дискусију покренуто поводом изласка III књиге 'Историје Црне Горе' дали смо на рецензију члановима Редакције Југословенског историјског часописа, за Црну Гору, др Зорану Лакићу и академику др Богу Графенауеру из Љубљане, код кога се рад налази на читању". Већ тада ми је било јасно да се припрема игра којом би се спријечило објављивање моје реплике, да би се сачувао „научни“ углед мојих опонената и њихов одговор на моју критику објављен у *Стварању* био „пресудитељ“ у нашем спору о црногорској историографији. Стога сам реаговао писмом од 14. III 1979, у којему, између осталог, истичем: „Рецензије ме уопште не интересују. Пошто је мој текст намијењен рубрици вашег часописа која носи наслов 'Дискусија' (у којој је објављен и текст мојих опонената), он ту без дилеме мора бити објављен. Рецензенти о којима говорите, могу се појавити и сами као дискусанти (они или било ко други) у истој рубрици, а не оспорити или одобрити мој текст за објављивање. Као учесник у дискусији о спорним питањима, ја носим одговорност за оно што напишем, а не нико други". Било је још преписке. Позивао сам се и упозоравао на одредбе Закона о штампи. Ништа није помогло. Редакција је у међувремену иницирала израду правилника, према којему су рецензије наводно обавезне и за текстове у рубрици „Дискусија“, с јасном сврхом да се само примијене на мој текст. Коначно, 19. XI 1979. добио сам од уредника ЈИЧ-а писмо сљедеће садржине: „Враћамо Вам рукопис. Колико сам био у праву кад сам критиковао 'Историју Црне Горе', јер се према мишљењу рецензента (то мишљење никад нијесам добио! — Д. Ж.), др Бога Графенауера и др Зорана Лакића, не може објавити у Југословенском историјском часопису“ (Цитирана писма се налазе у личној архиви примаоца).

⁹ Мада се то из наслова не види, реферат на тему: Титова дефиниција црногорског националног бића и њене историјске претпоставке, неке врсте је продужетак реферата саопштеног на скупу о *Записима — Историјским записима*. У својој основи, овај рад разматра научно-методолошка питања у историјској науци. У њему се покрећу, или можда боље рећи: иницирају, нека значајна питања везана за настанак и континуитет црногорског народног бића. Материјални подаци који су наведени у доказном поступку најчешће су илустративног карактера, при чему треба имати у виду њихову вриједност и тежину.

¹⁰ Као по обичају, др Димо Вујовић, кад не може да спроведе неки стљатешки план којим би желио да „доскочи“ поборницима критичког правца, издашан је у оптужбама на „неправде“ које се наносе њему и његовим истомишљеницима. Невјероватно али истинито, он се у једном од најновијих текстова жали како је „... дошло до укидања... *Историје Црне Горе*, а да претходно о тој књизи није поведена научна расправа“ (Димо Вујовић, *За бољу климу интелектуалног стваралаштва посебно у историографији*, *Пракса*, 4, 1983, 156). Чудновато је да он потрже тај аргуменат, иако су, што се тиче расправе о *Историји Црне Горе*, чији је био иницијатор и покретач, сви конци били у његовим рукама. Али он, ето, јадикује за учињену „неправду“, онда кад научни разговор о тој *Историји* губи своју актуелност Усталом, он га управо због тога и жели оживјети.

¹¹ У вези с изучавањем црногорске прошлости, у закључку поменуте сједнице, поред осталог, пише: „Развој историјске науке у Црној Гори пратиле су и прате слабости методолошке и научно-теоријске природе, карактеристичне иначе за југословенску историографију. У борби за нове концепције, начела и критеријуме, модерна марксистичка историографија настајала је и данас се афирмише у непомирљивом сукобу с концепцијом старих формација, система, идеологија. Савез комуниста Црне Горе мора озбиљно да се позабави стањем у области културе, а посебно стањем у историјској науци, да изради програм конкретних мјера, срачунат, прије свега, на досљедну примјену идејних полазишта X и XI конгреса СКЈ, VI и VII конгреса СК Црне Горе. Комунистима и осталим прогресивним социјалистичким снагама

на раду у установама које се баве научноистраживачком дјелатношћу у области историографије припада у дио обавеза да разраде такав програм. Комунисти у тим институцијама морају својим научним радом, прије свега... допунити идејном разграничењу од оних који са неких универзитетских трибина, или са трибина научних скупова и симпозијума и даље оспоравају црногорску нацију, не признају њену историју, већ је инкорпорирају у историје других народа, као и од оних који сматрају да Црногорци у општејугословенским научним и лексикографским публикацијама не могу бити приказани као нација“ (Научна потврда развоја и афирмације црногорске нације, Побједа, 22. XII 1979).

¹² Међу сарадницима-коауторима *Историје српског народа* су и двојица црногорских историчара: др Радоман Јовановић (*Црна Гора 1852—1878, Историја српског народа*, 1981, VI, 425—442) и др Новица Ракочевић (*Лична власт књаза и уставне борбе*, ИСН, 1983, VI₂, 208—231; *У предвечерје свјетског рата*, исто, 232—259; *Политичке и друштвене прилике*, исто, 263—290). Потпуна сагласност настављача традиционалистичке црногорске историографије о уграђивању црногорске у српску историју, жељела се подвући и тиме што је, док је едиција још у процесу израде, учињен неуобичајен пријескок: прије појаве треће и четврте књиге, прекоредно су објављене пета и шеста (у по двије свеске) у које су ушли радови црногорских историчара. Тим неприродним редосљедом хтјела се нагласити неподјељеност мишљења црногорских са српским историчарима у погледу уграђивања црногорских историјских садржаја у кохерентни српски историјски корпус.

¹³ Након што је утврдио много сваковрсних грешака и пропуста у поменутиим уџбеницима, Брковић је извео овакав генерални закључак: „Највећи недостатак ових уџбеника је... у томе што су, добрим дијелом, копија оних старих. У њима није довољно јасно и савременим научним методом обрађена историјска прошлост црногорског друштва, па ни других. У њима су некритички преузети многи стари закључци из грађанске историографије и неадекватни термини који замагљују нашу историјску прошлост и класне односе у развоју друштва. На станицама појединих уџбеника сријеће се и низ противурјечних закључака, који сигурно збуњују младог читаоца. Исто тако, уџбеници су непотребно оптерећени и низом страних израза, за које нијесу, увијек, дата и адекватна образложења. У текстовима уџбеника има и неодговарајућих термина, или се за исти догађај, или неки назив, користе различити термини, што ствара код читаоца недоумице. Неке илустрације у уџбеницима не одговарају својој намјени, а неке су, сматрам, сувишне или дате на неодговарајућем мјесту. Неки примјери дати у уџбеницима нијесу најсрећније изабрани. Из неких је испуштено баш оно што је најинтересантније за подручје којему су намијењени ови уџбеници“ (Саво Брковић, *На маргинама историје*, Стварање, 12, 1983, 1473).

¹⁴ У намјери да оспоре Брковићеву предспрему за успјешну критичку анализу уџбеника историје за основне и средње школе у Црној Гори, опоненти су већ у уводном дијелу својег текста подцртали: „Одмах да кажемо да је критичка анализа уџбеника деликатан посао чак и за квалификоване институције. Саво Брковић се није професионално бавио научноистраживачким радом; нема наставно-педагошког искуства, па је утолико чудније што се прихватио анализе уџбеника историје које је објавио Завод — ООУР Издавање уџбеника и уџбеничке литературе. У ствари ово је његово виђење ових уџбеника као грађанина“ (*И писати и критиковати уџбенике историје је врло осјетљив и одговоран посао*, Стварање, 1984, 11, 1413). Након што су изложили податке у вези са стручном и самоуправном процедуром о раду на уџбеницима до тренутка њиховог штампања, односно практичне употребе у школама, жељећи да пред читалачком јавношћу створе привид како су мањкавости о којима говори Брковић готово немогуће, опоненти даље подвлаче и ово: „Порећи стручност и савјест шездесеторици историчара који су активно радили на шест уџбеника историје у СР Црној Гори и далеко већем броју наставника историје који су пратили, вредновали и тумачили написано о уџбеницима, велика је смјелост и риједак случај у нашој стварности“ (Исто, 1417). Овако круто формулисан став пластично показује не-

инвентивност људи, робова анахроне ненаучне доктрине, апологета старе школе, који дубоко вјерују у истинитост окошталих уистину превазиђених научних обрада историјске прошлости Црногораца и других југословенских народа и народности. Они су типични заточеници старе свијести до које не допиру иновације у науци, уколико не долазе од „надлежних“ научних институција. А као што је познато званична црногорска историографија и њене институције су под јаким утицајем грађанске, у основи ненаучне историографије о Црној Гори.

¹⁵ Свој финални став на колективну опоненцију Брковић је овако формулисао: „Моја критичка запажања имала су за циљ да покрену на размишљање не само ауторе и рецензенте уџбеника, већ и све оне који су заинтересовани за савремено васпитање и образовање наше младе генерације, у вези са истакнутим проблемима. Познато ми је да, по правилу, побједоносна револуција критички преузима од побијеђене класе углавном само оно, што је сагласно са програмом њене авангарде. По свему судећи, својевремено ми то нијесмо досљедно поштовали; о чему се није тешко увјерити и из саме садржине наших уџбеника историје. Тако је и некритички преузета стара грађанска историјска наука, нарочито кад је у питању историјска прошлост Црногораца, па и других, а донијели су нам је у мираз професори из старог друштва, који за другу и нијесу знали. А идејна основа те њихове историјске науке биле су многе легенде, фалсификати изворне грађе, неосновани закључци, камуфлирани великодржавни интереси и многе заблуде са којима су обмањивали широке народне масе да би их лакше држали у покорности... С обзиром на низ рецидива те старе свијести долази до пуног изражаја у нашем друштву и постаје нормална појава, многи се чуде откуд то, а нарочито међу младима, пошто они не памте старо друштво. Али они преузимају из савремених школских уџбеника и других извора низ идеја старог друштва, које се чешће јављају у нашим појединим гласилима, а на њих се ријетко и стидљиво реагује. Заступници те превазиђене идејности у историјској науци проглашавају за јерес мишљења која настоје да помоћу метода историјског материјализма осветле нашу прошлост“ (Саво Брковић, „И писати и критиковати уџбенике историје је врло осјетљив и одговоран посао“, Стварање, 1985, 1, 127).

¹⁶ У првом пасусу енциклопедијске јединице под тим насловом стоји: „Етноним настао од назива земље Црна Гора (раније Дукља — Зета). Црногорска нација формирана је током вјековне ослободилачке борбе црногорског народа, на основу његових економских, културних и државно-правних посебности“ (ЕЈ, II, 3, 58). Оваква формулација има велики значај. Њом је исказана истина о бићу црногорског народа, коју је свим расположивим средствима покушала да заташка и прикрије грађанска историјска наука о црногорској прошлости.

¹⁷ У погледу језика Црногораца у овој јединици учињен је извјестан напредак. Правићи ову јединицу њен аутор (Д. Брозовић) је био изложен снажним притисцима противника научне истине о црногорском језику, па је морао да је формулише компромисерски. Направио је на име једну појмовну конструкцију, чијом се пажљивом анализом уочава признање црногорске језичке посебности, али је објашњење остало недоречено. Значајан је помак самим тим што изнад текста стоји: „Језик црногорског народа је српскохрватски, а говори му припадају штокавском нарјечју ијекавског изговора, па је и црногорски стандардни изглас заснован на ијекавској новоштокавштини“ (ЕЈ, II, 3, 58). Како се види, ова реченица је саздана из противурјечних дјелова који се искључују. Ако је у питању „језик црногорског народа“, како се онда може звати „српскохрватским“? Да би избјегао неслагања у погледу формулације наставка цитиране реченице, писац је нашао рјешење да појам „стандардни језик“ замијени термином „стандардни израз“, иако зна да је први назив примјерен научној истини.

¹⁸ Текст о досељавању Словена аутора П. Мијовића представља успио покушај историјско-материјалистичког приступа тумачењу најстарије прошлости црногорских предака. Из тог текста доносимо овдје завршни пасус,

kojim се сумирају тековине дукљанског слоја уграђеног у темеље црногорског народног бића: „Друштвено и државно уређење Зете (Дукље — Д. Ж.) у XI и XII в. било је условљено њеним оригиналним геополитичким положајем. (Оно је еволуирало и прилично се удаљило од уређења наслијеђеног од склавинијског система, али није било и сасвим превазиђено, у чему је један од узрока слабљења државе. Заостајање Зете у економском и друштвеном развоју сувременог поретка, исцрпљеност безбројним ратовима, политисци са стране и уплитање у династичке односе онемогућили су процес који је много обећавао, али није било довољно подстицан — равномјернији развој урбаних центара с унутрашњошћу богатом природним изворима. Колико је недовршеност равномјерног развоја друштвеног живота Зете с Травунијом и, једно вријеме са Захумљем, у геополитичком простору изложеном снажним политичким противрјечностима сметала држави, толико је, с друге стране, дуготрајан заједнички живот оставио благотворне посљедице на језичко, књижевно-умјетничко и, уопште, културно прожимање. Из њега је рођена зетско-хумска књижевност и зетско-хумска градитељска школа. С огромним потенцијалом позитивног античког и средњовјековног наслеђа и са својом безмало шестолетним искуством борбе за афирмацију у цивилизованом свијету, Зета је у темеље будућег развоја Црногораца уградила сигурне елементе народне самосвојности (ЕЈ, II, 3, 74).

¹⁹ Појава енциклопедијске јединице о Митрополији црногорско-приморској Д. Радојевића, засноване на савременом научном тумачењу улоге Црногорске цркве у историји црногорског народа, поразно је дјеловала на присталице грађанског историографског концепта о црногорској прошлости. Добро научно утемељени Радојевићев текст, убрзо након публиковања, постао је мета напада ненаучних опоненција у ревијалној штампи. У ствари, повика на ову значајну енциклопедијску јединицу потиче из оних кругова и оних средина које понајмање занима научни третман улоге Црногорске цркве у прошлости. Напротив, иза напада стоји српско-православни идеолошки отпор, који се не мири са чињеницом да Црногорска црква има иза себе дуги период фактичког аутокефалног развитака, по којему се квалитативно разликује од Српске цркве, с којом је одржавала само канонске везе.

